

DUMAN, İbrahim, “Şâhnâme’de Yer Alan Okçulukla İlgili Kayıtlar”, *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, V/1, Haziran 2022, s. 156-162.

Makale Türü: Tarih Araştırma

DOI No: <https://doi.org/10.48120/oad.1059981>

Geliş Tarihi / Received: 19 Ocak/ January 2022
Online Yayın: 26 Haziran 2022

Kabul Tarihi / Accepted: 03 Mayıs/May 2022
Published Online: 26 June 2022

Şâhnâme’de Yer Alan Okçuluk ile İlgili Kayıtlar

İbrahim DUMAN^{1*}

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Yalova Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, YALOVA.

* dumanlee41@hotmail.com

+ORCID: 0000-0002-1454-3052

Öz- Şâhnâme, XI. yüzyılda İran coğrafyasında telif edilmiş önemli bir kaynaktır. Eser, eski İran mitolojisi ve eski İran şahlarının hikayelerini konu edinmektedir. Eserin yazarı olan Ebû'l-Kâsim Firdevsî (1020 [?]), kitabında birçok silah teriminden bahsetmektedir. Bu çalışmanın konusu, Şâhnâme’de yer alan okçuluk terimleri ile ilgilidir. Araştırmanın yaylar ile ilgili kısmında, yay teçhizatını belirten kelimeler, *nâvek*, *çarh*, *kemân-i Çâçî* gibi yay çeşitleri, hükümdarlara ait yaylar, mecazi anlamda yay teçhizatını belirten kelimeler ve yayı kullanan kişiler incelenmektedir. Oklar ile ilgili bölümde ise ok silahını belirten sözcükler, *tîr-i nâvek*, *gâv-dom*, *tîr-i cevşen* gibi ok çeşitleri, ok temrenini belirten kelimeler ve mecazi anlamda oku simgeleyen terimler irdelenmektedir. Çalışmamızın amacı, Şâhnâme’de yer alan silah terimlerini açıklığa kavuşturmak ve kaynağın daha iyi anlaşılmasına katkıda bulunmaktır.

Anahtar Kelimeler- Şâhnâme, Ortaçağ İran, Ok, Yay.

The Records about Archery in the *Shâhnâma*

Abstract- The *Shâhnâma* is an important source written in Iran in the XI. century. The work deals with ancient Iranian mythology and the stories of ancient Iranian shahs. Abû al-Qâsim Ferdowsî, the author of the source, mentions many arms terms in his book. The subject of this study is about archery terms in the *Shâhnâma*. In the part of the research about the bows, the terms denoting bow equipment, bow types such as *nâvak*, *charkh*, *kamân-e Châchî*, bows belonging to the shahs, the words denoting bow equipment in a figurative sense and people who use the bow are examined. In the section about the arrows, the words denoting the arrow, arrow types such as *tîr-e nâvak*, *gâw-dom*, *tîr-e jawshan*, the words that indicate the arrowhead and the terms that symbolize the arrow in a figurative sense are studied. The aim of this study is to clarify the arm terms in the *Shâhnâma* and to contribute to a better understanding of the source.

Keywords – *Shâhnâma*, Medieval Iran, Arrow, Bow.

Giriş

Şâhnâme, Ebû'l-Kâsim Firdevsî (1020 [?]) tarafından XI. yüzyılda Ortaçağ İnan'ında telif edilmiştir. İlgili eser, eski İnan şahlarna ait hikayeleri ve Pers kültürüne ait efsaneleri içermektedir. Bu nedenle kaynak İnan'ın milli destanı sayılmaktadır. Şâhnâme'de İnan efsaneleri ve hikayelerinin yanı sıra Ortaçağ İslam dünyasının sosyal, kültürel, askeri ve ekonomik tarihi hakkında birçok kıymetli bilgiler verilmektedir. Aynı zamanda Ortaçağ silahları ile ilgili bilgiler de bu kaynakta geçmektedir. Bu çalışmanın amacı, Şâhnâme'de yer alan okları, ok uçlarını, yayları ve sadakları ayrıntılı olarak ele almaktır. Eserin birçok neşri bulunmaktadır. Çalışmamızda kaynağın Tahran'da yayımlanan Moskova baskısı kullanılmıştır.¹

Şâhnâme'de Yaylar ve Yaylık

Şâhnâme'de yay teşhizatını belirtmek için *kemân* (کمان)² sözcüğü kullanılmaktadır. Ortaçağ İnan'ında yazılmış bu hacimli kitapta birçok yay çeşidi de yer almaktadır. Mesela *nâvek* (ناولک)³, *çarh* (چرخ)⁴, *çarh-i Çâçî* (چرخ چاچی)⁵, *çarh-i Çîni* (چرخ چینی)⁶, *kemân-i Çâçî* (کمان چاچی)⁷, *Çâçî-kemân* (کمان چاچی)⁸, *kemân-i Tirâz* (کمان طراز)⁹, *teşh* (تخش)¹⁰ ve *kemân-i Türk* (کمان ترک)¹¹ kayıtları eserde geçmektedir.

Nâvek, antik dönemlerden itibaren İnan'da kullanılan ve oku yönlendirmek için oluğu bulunan bir yay çeşidiydi. Bu yayın okları kısa olurdu. Bu yayın uzun bir süre İnan'da¹² ve diğer coğrafyalarda¹³ kullanıldığı araştırmalardan anlaşılmaktadır.

Çarh, Ortaçağ İslam dünyasında istifade edilen, farklı ebatları olan ve yayın boyutuna paralel olarak ağır okları da fırlatabilen bir yay türüydü. 'Omer Hayyâm-i Nişâbüri'nin (öl. 1132 [?]) verdiği bilgiye göre bu yayın ağırlığı 400 menn¹⁴ (yaklaşık 333 kg.) ile 250 menn (yaklaşık 208 kg.) arasında değişmekteydi.¹⁵ *Çarh-i Çâçî*, Ortaçağda önemli bir yay üretim merkezi olan Çâç / Şâş'ta imâl edilen *çarh* yayını¹⁶; *çarh-i Çîni* ise Çin menşei *çarh*ları simgelemektedir. Yine

kaynakta geçen altın süslemeli *çarh* yayı (چرخ زرین)¹⁷ kelimesinin hükümdarlara ait *çarh* yaylarını kastettiği tahmin edilmektedir.

Kemân-i Çâçî ve *Çâçî-kemân* kayıtları ise Çâç / Şâş şehrinde üretilen yayları belirtmektedir. Bu şehirde yapılan yaylar Ortaçağ İslam dünyasında çok meşhurdur.¹⁸ Ortaçağ savaş sanatı üzerine önemli bir eser yazan Fahr-i Mudebbîr de (öl. XIII. yüzyıl) *kemân-i Çâçî*'yi ünlü yaylar arasında göstermektedir. Yine onun verdiği bilgilere göre mezkûr yay, keskin ve ince bir yapıya sahiptir.¹⁹

Kemân-i Tirâz kaydı, Türkistan'ın Tirâz şehrinde üretilen yayları kastetmektedir.²⁰

Tesh, hem ok hem de yay anlamını taşıyordu. Bu yayın oku küçük olurdu.²¹

Kemân-i Türk ise Türk yayını simgelemektedir. Bu kayda istinaden Türklerin tarihin eski devirlerinden itibaren okçuluktaki hünerleri ve ok teşhizatlarının kalitesi, XI. yüzyılda eserini telif eden Şâhnâme'nin müellifi Ebû'l-Kâsim Firdevsî zamanında da etkisini korumaktaydı.

Kaynakta hükümdarlara ait yaylardan da bahsedilmektedir. Örneğin *kemân-i keyân* (کمان کيان)²², *kemân-i keyânî* (کمان کيانى)²³ ve *kemân-i key* (کمان کي)²⁴ kayıtları hükümdarlara ait yayları belirtmektedir.²⁵

Eserde yer alan *hâne-yi kemân* (خانه کمان)²⁶ kaydı, Farsça okçuluk terminolojisinde yayın kasan bölümüne verilen isimdir.²⁷

Şâhnâme'de okçuluk terimlerini belirten mecazi anlamlı kelimeler de vardır. Bu kelimelerin bazıları yay ve yayın bölümlerini simgelemektedir. Mesela *çûb* (چوب)²⁸, *şâh-i gûzen* (شاخ گوزن)²⁹, *şiz* (شيز)³⁰, *zâg-i siyeh* (زاغ سیه)³¹ ve *tercumân* (ترجمان)³² sözcükleri yayı; *çerm* (چرم)³³ kelimesi yay girişini kastetmektedir.

Şâhnâme'de yay kabı olarak *kirbân* (قربان)³⁴ kelimesi zikredilmektedir.

¹ Firdevsî, *Şâh-nâme*, I-II, (Moscow Edition), Hermes Publisher, Tahran, 2015.

² Firdevsî, *Şâh-nâme*, I, s. 64, 75, 99, 110, 121, 132, 160, 197, 236, 246, 253 vd.

³ Firdevsî, *Şâh-nâme*, I, s. 895, 907.

⁴ Firdevsî, *Şâh-nâme*, I, s. 159, 452, 748, 749, 781, 789.

⁵ Firdevsî, *Şâh-nâme*, I, s. 536; II, s. 1635.

⁶ Firdevsî, *Şâh-nâme*, II, s. 1354.

⁷ Firdevsî, *Şâh-nâme*, I, s. 66, 566, 918; II, s. 1634.

⁸ Firdevsî, *Şâh-nâme*, I, s. 496, 1031; II, s. 1635.

⁹ Ebû'l-Kâsim Cennetî 'Atâ'î, "Kemân-dârî u tîr-endâzî der-edebiyât-i Fârsî", *Ber-resihâ-yi Târihî*, 32, 1350/1971, s. 249.

¹⁰ İbrâhîm Pür-Dâvud, "Zîn-i ebzâr (Kemân u tîr), Varakî ez-târih-i silâh der-İrân", *Ber-resihâ-yi Târihî*, 7, 1346/1967, s. 42.

¹¹ Firdevsî, *Şâh-nâme*, I, s. 99.

¹² Mesela Büyük Selçuklular (1038-1157) devrinde İnan'da bu yaydan istifade edilmekteydi. Bkz. İbrahim Duman, *Büyük Selçuklu Ordusunda Kullanılan Savaş Aletleri*, İstanbul, 2020, s. 78.

¹³ Memlükler dönemi (1250-1517) kaynağı olan *Münyetü'l-Guzât*'ta "*nâvek*"ten ok atmak" tabiri bulunmaktadır. Bu esere göre, *nâvek* yayı yüksek kalelerdeki ve uzak mesafelerdeki hedefe ok atmak için kullanılır. Bu yaydan atılan ok, bin arşın mesafeye kadar gider. *Nâvek* yayını ince süngü kamışından, Fars kamışından ve söğüt ağacından imâl ederler. Bu yaydan ok atılırken, ok oluğun içine konulur, omzun üstünden tutulup atılır. Bkz. Erkan Göksu, *Türk Kültüründe Silah*, İstanbul, 2015, s. 173.

¹⁴ Menn, geçmişte İnan coğrafyasında kullanılan bir ağırlık ölçüsüdür. Bkz. Cengiz Kallek, "Men", *DİA*, XXIX, 2004, s. 105-107.

¹⁵ 'Omer Hayyâm-i Nişâbüri, *Novrûz-nâme*, (neşr. 'Alî Hasûri), Tahran, 1343/1964, s. 54. Yine *çarh* hakkında bkz. Alptekin Yavaş, "Ortaçağ'ın Ölümcül Silahı Çarh ve Onun Gizemli Uçları", *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 31, 2019, s. 259-280.

¹⁶ Yine Farsça yazılmış bir okçuluk risalesinde de *çarh-i Çâçî*'den bahsedilmektedir. Bkz. Kepûr Çend, *Risâle-yi Kemân-dârî: Okçuluk*

Risalesi, (Türkçe terc. İbrahim Duman), *Şarkiyat Mecmuası*, 35, 2019, s. 66. Bu kaynağın tanıtımı için bkz. Bede Dwyer-Manouchehr Moshtagh Khorasani, "An Analysis of A Persian Archery Manuscript written by Kapur Çand", *Revista de Artes Marciales Asiáticas*, 8/1, 2013, s. 1-12.

¹⁷ Firdevsî, *Şâh-nâme*, I, s. 783.

¹⁸ Ayrıntılı bilgi için bkz. Ebû'l-Kâsim Cennetî 'Atâ'î, "Kemân-dârî u tîr-endâzî...", s. 248-249.

¹⁹ Fahr-i Mudebbîr, *Âdâbu'l-Harb ve's-Şecâ'a*, (neşr. Ahmed Suheyli-yi Hânsari), Tahran, 1346/1967, s. 242.

²⁰ Ebû'l-Kâsim Cennetî 'Atâ'î, "Kemân-dârî u tîr-endâzî...", s. 249.

²¹ İbrâhîm Pür-Dâvud, "Zîn-i ebzâr (Kemân u tîr)...", s. 42. Yine bkz. Rizâzâde-yi Şafak, *Ferheng-i Şâh-nâme*, Tahran, 1320/1941, s. 90.

²² Firdevsî, *Şâh-nâme*, I, s. 596.

²³ Firdevsî, *Şâh-nâme*, I, s. 117, 455, 944, 1048.

²⁴ Firdevsî, *Şâh-nâme*, I, s. 336.

²⁵ Ebû'l-Kâsim Cennetî 'Atâ'î, "Kemân-dârî u tîr-endâzî...", s. 249.

²⁶ Firdevsî, *Şâh-nâme*, I, s. 336.

²⁷ Bkz. Şucâ'u'd-dîn Dorûd-bâşî-yi Beyhakî, *Câmi'u'l-Hidâyet fi 'İlmi'r-Rimâyet: Okçuluk Sanatı*, (Türkçe terc. İbrahim Duman), İstanbul, 2020, s. 116; İbrahim Duman, "The Terms of Persian Archery", *Journal of the Society of Archer-Antiquaries*, 62, 2019, s. 62.

²⁸ Muhammed Huseyn-i Hasanzâde, "Rezm-i ebzârâ-yi mecâzî der-Şâh-nâme", *Kâviş-nâme (Mecelle-yi 'İlmi-Pejûheşî-yi Dânişkede-yi Edebiyyât-i Dânişgâh-i Yezd)*, 14, 1386/2007, s. 115.

²⁹ Hasanzâde, "Rezm-i ebzârâ-yi mecâzî...", s. 116.

³⁰ Hasanzâde, "Rezm-i ebzârâ-yi mecâzî...", s. 117. David Nicolle'a göre Hint piyadelerinin kullandığı bir yay idi. Bkz. David Nicolle, *The Military Technology of Classical Islam*, I, University of Edinburgh, Unpublished PhD Thesis, Edinburgh, 1982, s. 122.

³¹ Hasanzâde, "Rezm-i ebzârâ-yi mecâzî...", s. 120.

³² Hasanzâde, "Rezm-i ebzârâ-yi mecâzî...", s. 126-127.

³³ Hasanzâde, "Rezm-i ebzârâ-yi mecâzî...", s. 115.

³⁴ Nicolle, *The Military Technology...*, s. 127.

Kitapta yay kullanan kişileri belirtmek için yay kullanan / yay sahibi anlamında *kemân-dâr* (کماندار)³⁵; *nâvek* yayı kullanan anlamında *nâvek-endâz* (ناوک انداز)³⁶ kayıtları geçmektedir.

Şâhnâme’de Oklar, Ok Uçları ve Okluk

Ok-yay ikilisi, insanlık tarihinin en eski silahlarından biridir. İnsanoğlu ateşli silahların yaygınlaşmasına kadar bu silahtan üst düzeyde yararlanmıştı. Ok ve yayın ateşli silahların gelişmesinden sonra da spor, eğlence ve diğer amaçlarla kullanıldığı bilinmektedir. Mezkûr silah, başka coğrafyalarda olduğu gibi antik ve Ortaçağ İran’ında da yaygın bir biçimde kullanılmıştır. Bu nedenle Şâhnâme’de oklar, ok uçları, yaylar ve sadaklar hakkında birçok bilgi bulunmaktadır. Çalışmamızın bu kısmında ilgili kaynaktan tespit ettiğimiz okları ve ok uçlarını derinlemesine inceleyeceğiz.

Eserde ok silahını belirtmek için *tîr* (تیر)³⁷ ve *hadeng* (خندنگ)³⁸ kelimeleri geçmektedir. *Tîr*, genel anlamda Farsçada ok silahını belirtmek için kullanılmaktadır. *Hadeng* ise Ortaçağda ok yapımında istifade edilen bir ağaç türü olup özellikle edebi eserlerde ok silahını nitelemektedir.

Kaynaktan birçok ok çeşidi zikredilmektedir. Mesela *tîr-i nâvek* (تیر ناوک)³⁹, *gâv-dom* (گاو دم)⁴⁰, *tîr-i cevşen* (تیر جوشن)⁴¹, *kilk* (کلك)⁴², *tîr-i hadeng* (تیر خندنگ)⁴³, *tîr-i isper* (تیر اسپر)⁴⁴, *tîr-i mujâgân* (تیر مژگان)⁴⁵, *tîr-i çarh* (تیر چرخ)⁴⁶, *çarh-tîr* (چرخ تیر)⁴⁷, *tîr-i pertâb* (تیر پرتاب)⁴⁸ ve *pertâb-tîr* (پرتاب تیر)⁴⁹ kayıtları eserde bulunmaktadır. Burada zikredilen ok türlerinin isimleri yapıldıkları ham maddeden, atıldıkları yaydan ve gönderildikleri hedeften gelmektedir.

Nâvek yayından fırlatılan oka *tîr-i nâvek* denirdi. Bu ok türü Ortaçağda çok meşhurdur.⁵⁰ *Gâv-dom*, geçmişte İran coğrafyasında kullanılan ve açtığı yara oldukça derin olan ok türlerinden biriydi.⁵¹ *Tîr-i cevşen* oku, özel olarak *cevşen* zırhına fırlatılan ok türüydü.⁵² *Kilk*, kamıştan yapılan okları belirtmektedir. Ortaçağda kamıştan üretilen oklar oldukça fazla tercih edilmekteydi.⁵³ *Tîr-i hadeng* oku, *hadeng* ağacından⁵⁴ imâl edilirdi. Ortaçağ İslam dünyasının doğu kanadında en çok bu ok türünün kullanıldığı kaynaklardan anlaşılmaktadır. Zikredilen ok türünün çok tercih edilmesi nedeniyle birçok kaynaktan *hadeng* kelimesi ok anlamında kullanılmaktadır.⁵⁵ *Tîr-i isper*, kalkana fırlatılan ok çeşidiydi.⁵⁶ *Tîr-i mujâgân* oku hakkında yeterli bilgiye sahip olmamakla birlikte mezkûr ok türü diğer Ortaçağ kaynaklarında da geçmektedir.⁵⁷ *Tîr-i çarh* ve *çarh-tîr* kayıtları çarh yayına ait okları nitelemektedir. Bir kaynağa göre ağır ok mancıklarından birisi olan *çarh* yayının fırlattığı oklar uzun boy, orta boy ve kısa boy olarak tasnif edilmekteydi. Uzun *çarh* okunun boyu 15 kabza⁵⁸ (135 cm), orta okun boyu 10 kabza (90 cm), kısa okun boyu ise 8 kabza (72 cm) idi.⁵⁹ *Tîr-i pertâb* ve *pertâb-tîr* kelimeleri ise menzili okunu belirtmektedir. Ortaçağ İran’ında telif edilmiş ve Farsça yazılmış en ayrıntılı okçuluk risalesi olan *Câmi’u’l-Hidâyet fi’l-İlmi’r-Rimâyet*’e göre bu okun ağırlığı, 5 miskâl (yaklaşık 23 gr.) idi.⁶⁰

Şâhnâme’de ok ucu yani temreni nitelemek için *peykân* (پیکان)⁶¹ sözcüğü yer almaktadır. Yine kaynaktan ok temreni çeşitleri olarak *peykân-i tîr-i hadeng* (پیکان تیر خندنگ)⁶², *peykân-i kilik* (پیکان کلك)⁶³ kayıtları geçmektedir. *Peykân-i tîr-i hadeng* kaydı, *hadeng* okuna takılan temreni simgelemektedir. Fahr-i Mudebbîr’e göre zikredilen oka su verilmiş ok temreni yani *peykân-i pûlâd-âb-dâde*

³⁵ Firdevsî, *Şâh-nâme*, I, s. 1195.

³⁶ Firdevsî, *Şâh-nâme*, I, s. 769.

³⁷ Firdevsî, *Şâh-nâme*, I, s. 43, 66, 75, 91, 99, 121, 159, 160, 197, 205, 236, 246.

³⁸ Firdevsî, *Şâh-nâme*, I, s. 43, 66, 117, 121, 132, 159, 160, 180, 336, 350 vd.

³⁹ Firdevsî, *Şâh-nâme*, s. 142.

⁴⁰ Firdevsî, *Şâh-nâme*, s. 178.

⁴¹ Firdevsî, *Şâh-nâme*, s. 221, 661, 882.

⁴² Firdevsî, *Şâh-nâme*, s. 272, 779.

⁴³ Firdevsî, *Şâh-nâme*, s. 452.

⁴⁴ Firdevsî, *Şâh-nâme*, s. 481.

⁴⁵ Firdevsî, *Şâh-nâme*, s. 863.

⁴⁶ Firdevsî, *Şâh-nâme*, s. 909.

⁴⁷ Firdevsî, *Şâh-nâme*, II, s. 1282.

⁴⁸ Firdevsî, *Şâh-nâme*, II, s. 1813.

⁴⁹ Firdevsî, *Şâh-nâme*, II, s. 1378, 1676.

⁵⁰ Farsça yazılmış en ayrıntılı okçuluk risalesi *Câmi’u’l-Hidâyet fi’l-İlmi’r-Rimâyet*’te geçen bilgilere göre *nâvek* okunun diğer oklardan daha kısa olduğu, mezkûr okun oluk içinden atıldığı bu yüzden hedefi vuramama ihtimalinin düşük olduğu vurgulanmaktadır. Bkz. Beyhakî, *Câmi’u’l-Hidâyet*..., s. 96. Yine Memlükler dönemi (1250-1517) kaynağı olan *Münyetü’l-Guzât*’ta *nâvek* okunun uzunluğu bir karış, temreni dört parmak ölçüsünde kaydedilmiştir. Bkz. Göksu, *Türk Kültüründe Silah*, s. 173.

⁵¹ Bir kaynağa göre bu okun baş tarafı iri ve oldukça sertti. Ok, baş tarafından gez kısmına doğru gittikçe incelirdi. Bu ok, diğer oklardan daha muhkemdi. Bkz. Tâhir-i Mâverâünnehri, “İzâh ez-Tâhir-i Mâverâünnehri”, *Risâleha-yi tîr-endâzi: Deh risâle der-tîr-endâzi u kemân-dâri u cengâverî*, (neşr. Mehrân Afşârî-Ferzâd Murevici), Tahran, 1398/2019, s. 108. Bu okçuluk risalesinin tanıtımı ve İngilizce tercümesi için bkz. Manouchehr Moshagh Khorasani-Bede Dwyer, “The Persian Archery Manuscript Izâh (Revelation) by Tâher Mâwarâ al-Nahrî”, *Gladius*, XXXVIII, 2018, s. 125-158.

⁵² Ortaçağ savaş sanatı üzerine ayrıntılı bir eser kaleme alan Fahr-i Mudebbîr’in (öl. XIII. yüzyıl) belirttiğine göre *tîr-i cevşen* ile aynı vazifeyi taşıyan *tîr-i zereh* yani zırh okuna *mâhi-poşt* ve *golûle* temrenleri takılıp *cevşen* zırhına fırlatılmıyordu. Bkz. Fahr-i Mudebbîr, *Âdâbu’l-Harb*..., s. 242; Duman, *Büyük Selçuklu Ordusunda*..., s. 84.

⁵³ Mesela Büyük Selçuklular devrinde İran coğrafyasında kamış okları kullanılmaktaydı. Bu okların İran topraklarına Mısır, Anadolu ve Hindistan coğrafyalarından geldiği kaynaklardaki ipuçlarından

anlaşılmaktadır. Bkz. Duman, *Büyük Selçuklu Ordusunda*..., s. 82. Yine Fahr-i Mudebbîr de kamış okunu kuşatmada kullanılan ok türleri içinde göstermektedir. Bkz. Fahr-i Mudebbîr, *Âdâbu’l-Harb*..., s. 423; Mustafa Uyar, “*Âdâb el-Harb ve el-Şecâ’a*’ye Göre Hisar ve Kuşatma Geleneği”, *A.Ü.D.T.C.F. Tarih Araştırmaları Dergisi*, 25/40, 2006, s. 222.

⁵⁴ *Hadengin* hangi ağaç türü olduğu tartışmalıdır. Bazı sözlüklerde akçakavak, akçakavak anlamına geldiği belirtilse de (Bkz. F. Steingass, *A Comprehensive Persian-English Dictionary*, London, 1963, s. 450; Mehmet Kanar, *Farsça-Türkçe Sözlük*, İstanbul, 2013, s. 650) bazı kaynaklarda ahşabından ok ve mızrak sapı yapılan bir ağaç türü şeklinde bilgi verilmektedir. Bkz. ‘Alî Ekber Dehhdâ, *Lugât-nâme*, XII/A, (neşr. Muhammed Mu’in), Tahran, (ty), s. 301; Muhammed Mu’in, *Ferheng-i Fârsî*, I, Tahran, 1381/2002, s. 617; Hasan Enverî, *Ferheng-i bozorg-i sohen*, IV, Tahran, 1381/2002, s. 2697; Muhammed Hüseyin-i Burhân, *Burhân-i kâti*, II, (neşr. Muhammed Mu’in), Tahran, 1342/1963, s. 219; Hasan ‘Amid, *Ferheng-i Fârsî-yi ‘Amid*, Tahran, 1389/2010, s. 477. Bununla birlikte Erkan Göksu, *hadengin* kayın ağacı olduğunu belirtmektedir. Bkz. Erkan Göksu, *Okla Yükselen Millet*, Konya, 2013, s. 77. Elimizde yeterli kanıt olmadığından bu konu üzerine daha fazla yorum yapmamız zorlaşmaktadır.

⁵⁵ Bu konu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Duman, *Büyük Selçuklu Ordusunda*..., s. 82.

⁵⁶ Fahr-i Mudebbîr, kalkan okuna *Mevdûdi* temreninin takılması gerektiğinden söz etmektedir. Bkz. Fahr-i Mudebbîr, *Âdâbu’l-Harb*..., s. 242.

⁵⁷ Bkz. Duman, *Büyük Selçuklu Ordusunda*..., s. 83.

⁵⁸ Kabza, Ortaçağ İslam dünyasında kullanılan önemli uzunluk ölçülerinden biriydi. Elin başparmak dışındaki dört parmağının genişliği esas alınarak ölçüm yapılıyordu. Bkz. Cengiz Kallek, “Parmak”, *DİA*, XXXIV, 2007, s. 172; Walther Hinz, *İslâm’da Ölçü Sistemleri*, (Türkçe terc. Acar Sevim), İstanbul, 1990, s. 77.

⁵⁹ ‘Omer Hayyâm-i Nişâbüri, *Novrûz-nâme*, s. 55; Duman, *Büyük Selçuklu Ordusunda*..., s. 173.

⁶⁰ Beyhakî, *Câmi’u’l-Hidâyet*..., s. 99. Yine Fahr-i Mudebbîr de *tîr-i pertâbı* ok çeşitleri arasında saymaktadır. Ona göre menzili okuna *mâhi-poşt*, *golûle* ve *se-sû* temrenleri takılmıyordu. Bkz. Fahr-i Mudebbîr, *Âdâbu’l-Harb*..., s. 242; Edward McEwen, “Persian Archery Texts: Chapter Eleven of Fahr-i Mudabbir’s *Âdâb al-Harb* (Early Thirteenth Century)”, *The Islamic Quarterly*, XVIII/3-4, 1974, s. 83.

⁶¹ Firdevsî, *Şâh-nâme*, I, s. 103, 121, 210, 249, 272, 354.

⁶² Firdevsî, *Şâh-nâme*, I, s. 452.

⁶³ Firdevsî, *Şâh-nâme*, I, s. 511.

takılmalıydı.⁶⁴ *Peykân-i kilik*, kamyş okuna takılan temreni belirtmektedir. Kamyş okları, Ortaçağda çok ünlüydü. Fahr-i Mudebbîr'e göre bu oka da su verilmiş ok temreninin geçirilmesi uygun olurdu.⁶⁵

Kitapta ok anlamını taşıyan kelimeler de mevcuttur. Örneğin *çûb* (چوب)⁶⁶, *gez* (گز)⁶⁷, *zemân* (زمان)⁶⁸ ve *tegerg* (تگرگ)⁶⁹ kayıtları ok silahını kastetmek için kullanılmıştır.

Eserde ok temrenlerinin üretildiği maddeler hakkında da bilgi bulunmaktadır. Mesela çelik temrenleri belirtmek için *peykân-i pûlâd* (پیکان پولاد)⁷⁰ ve *pûlâd-peykân* (پولاد پیکان)⁷¹; demir temrenleri kastetmek için *peykân-i âhen* (پیکان آهن)⁷² kayıtları zikredilmektedir. Yine kaynakta ok temreninin rengini vurgulamak için siyah ok temreni anlamında *peykân-i siyâh* (پیکان سیاه)⁷³ kaydından da söz edilmektedir.

Şâhnâme'de ok temreni manasını taşıyan sözcükler de bulunmaktadır. Mesela *âhen* (آهن)⁷⁴, *elmâs* (الماس)⁷⁵ ve *bîd-berg* (بید برگ)⁷⁶ sözcükleri ok uçlarını kastetmektedir.

Kaynakta okluk veya ok kabı anlamında *terkeş / tirkeş* (ترکش)⁷⁷; okçu yüzüğü anlamında *şest* (شست)⁷⁸ kelimelerinden bahsedilmektedir.

Sonuç

Ortaçağ İran'ında yazılmış olan *Şâhnâme*, savaş teçhizatıyla ilgili birçok terimi içinde barındırmaktadır. Çalışmamızın konusunu eserde yer alan okçuluk kavramları oluşturmaktadır. Bu anlamda araştırmamızın yaylar ile ilgili kısmında *nâvek*, *çarh*, *çarh-i Çâcî*, *çarh-i Çînî*, *kemân-i Çâcî*, *kemân-i Tirâz*, *tehş* ve *kemân-i Türk* gibi yay çeşitleri hakkında bilgi verilmektedir. *Nâvek* yayının oku yönlendirmek için bir oluğu bulunduğu, antik dönemlerden itibaren İran'da kullanıldığı vurgulanmıştır. *Çarh* yayının ağır yaylardan olduğu ve farklı ebatlarının bulunduğu ortaya konmuştur. *Çarh-i Çâcî* ve *kemân-i Çâcî* kayıtları, Ortaçağda önemli bir okçuluk teçhizatları üretim merkezi olan Çâç / Şâş şehrinde imâl edilen yaylara atıf yapmaktadır. *Kemân-i Tirâz*, Tirâz şehrine ait yayları belirtmektedir. *Tehş*, Ortaçağda İran coğrafyasında kullanılan yaylardan birisidir. *Kemân-i Türk*, Türklere ait olan yayı belirtmektedir. Yine araştırmamızda *Şâhnâme*'de geçen ve mecazi anlamda yayı belirten *çûb* ve *şâh-i gûzen* gibi kayıtlar da açıklığa kavuşturulmuştur.

Eserde birçok ok türü geçmektedir. Mesela *tîr-i nâvek*, *gâv-dom*, *kilk* ve *tîr-i cevşen* bunlar arasındadır. Yukarıda zikredilen ok türlerinin farklı amaçlar için üretildiği bu çalışma ile ortaya konulmuştur. Yine kaynakta geçen *peykân-i tîr-i hadeng* ve *peykân-i kilik* gibi ok temreni çeşitlerinin kullanılış amaçlarından ayrıntılı bir şekilde bahsedilmektedir. Eserde yer alan ve mecazi anlamda ok silahını belirten *çûb*, *gez* ve *zemân* gibi kelimeler de vuzuha kavuşturulmuştur.

⁶⁴ Fahr-i Mudebbîr, *Âdâbu'l-Harb*..., s. 242.

⁶⁵ Fahr-i Mudebbîr, *Âdâbu'l-Harb*..., s. 242.

⁶⁶ Hasanzâde, "Rezm-i ebzârâh-yi mecâzî...", s. 115.

⁶⁷ Hasanzâde, "Rezm-i ebzârâh-yi mecâzî...", s. 117.

⁶⁸ Hasanzâde, "Rezm-i ebzârâh-yi mecâzî...", s. 121.

⁶⁹ Hasanzâde, "Rezm-i ebzârâh-yi mecâzî...", s. 127.

⁷⁰ Firdevsî, *Şâh-nâme*, I, s. 117, 562, 950.

⁷¹ Firdevsî, *Şâh-nâme*, I, s. 497.

⁷² Firdevsî, *Şâh-nâme*, II, s. 1865.

⁷³ Firdevsî, *Şâh-nâme*, II, s. 1634.

⁷⁴ Hasanzâde, "Rezm-i ebzârâh-yi mecâzî...", s. 110.

⁷⁵ Hasanzâde, "Rezm-i ebzârâh-yi mecâzî...", s. 113.

⁷⁶ Hasanzâde, "Rezm-i ebzârâh-yi mecâzî...", s. 124-125. Esasında Ortaçağ İslam dünyasında *berg-bîd* ok temreni kullanılmaktaydı. Bu temrenin şekli söğüt yaprağına benzediği için bu ismi almıştı. Bkz. Manouchehr Moshtagh Khorasani, *Lexicon of Arms and Armor from Iran: A Study of Symbols and Terminology*, Tübingen, 2010, s. 128; Ebû'l-Kâsim Cennetî

Nihayetinde bu çalışmanın *Şâhnâme*'nin daha iyi anlaşılmasına katkıda bulunacağı yanı sıra Ortaçağ savaş ve silah tarihçiliğine orijinal bilgiler ekleyeceği düşünülmektedir.

'Atâ'î, "Kemân-dârî u tîr-endâzî...", s. 274. Fahr-i Mudebbîr de *berg-bîdî* önemli ok temrenleri arasında göstermektedir. Bu temrenin daha çok insan ve hayvan zırhlarını delmek için fırlatılan oklara takılması gerektiğinden söz etmektedir. Bkz. Fahr-i Mudebbîr, *Âdâbu'l-Harb*..., s. 242.

⁷⁷ Firdevsî, *Şâh-nâme*, I, s. 197, 245, 312, 496, 585, 661, 748, 790. *Terkeş / tirkeş* için bkz. İbrâhîm Pür-Dâvud, "Zîn-i ebzâr (Kemân u tîr).", s. 39; Nicolle, *The Military Technology*..., s. 128. Bazı araştırmalarda bu kelimenin anlamlı yaylık olarak gösterilmektedir. Bkz. John D. Latham, "The Archers of the Middle East: The Turco-Iranian Background", *Iran*, VIII, 1970, s. 103. Yine Farsçada okluk anlamında kullanılan diğer terimler hakkında bkz. Manouchehr Moshtagh Khorasani, "El arma sagrada: el combate con arco y flecha en Irán (The Sacred Weapon: Bow and Arrow Combat in Iran)", *Revista de Artes Marciales Asiáticas*, 5/1, 2010, s. 63.

⁷⁸ Nicolle, *The Military Technology*..., s. 127.

KAYNAKÇA

- Alî Ekber Dehhodâ, *Lugat-nâme*, XII/A, (neşr. Muhammed Mu‘în), Tahran, (ty).
- Duman, İbrahim, *Büyük Selçuklu Ordusunda Kullanılan Savaş Aletleri*, İstanbul, 2020.
- _____, “The Terms of Persian Archery”, *Journal of the Society of Archer-Antiquaries*, 62, 2019, s. 61-64.
- Dwyer, Bede-Manouchehr Moshtagh Khorasani, “An Analysis of A Persian Archery Manuscript written by Kapur Čand”, *Revista de Artes Marciales Asiáticas*, 8/1, 2013, s. 1-12.
- Ebû'l-Kâsim Cennetî ‘Atâ’î, “Kemân-dârî u tîr-endâzî der-edebiyât-i Fârsî”, *Ber-resihâ-yi Târihî*, 32, 1350/1971, s. 241-300.
- Fahr-i Mudebbîr, *Âdâbu'l-Harb ve 'ş-Şecâ'a*, (neşr. Ahmed Suheylî-yi Hânsarî), Tahran, 1346/1967.
- Firdevsî, *Şâh-nâme*, I-II, (Moscow Edition), Hermes Publisher, Tahran, 2015.
- Göksu, Erkan, *Türk Kültüründe Silah*, İstanbul, 2015.
- _____, *Okla Yükselen Millet*, Konya, 2013.
- Hasan ‘Amîd, *Ferheng-i Fârsî-yi ‘Amîd*, Tahran, 1389/2010.
- Hasan Enverî, *Ferheng-i bozorg-i sohen*, IV, Tahran, 1381/2002.
- Hinz, Walther, *İslâm'da Ölçü Sistemleri*, (Türkçe terc. Acar Sevim), İstanbul, 1990.
- İbrâhîm Pûr-Dâvud, “Zîn-i ebzâr (Kemân u tîr), Varakî ez-târîh-i silâh der-İrân”, *Ber-resihâ-yi Târihî*, 7, 1346/1967, s. 29-46.
- Kallek, Cengiz, “Men”, *DİA*, XXIX, 2004, s. 105-107.
- _____, “Parmak”, *DİA*, XXXIV, 2007, s. 172-173.
- Kanar, Mehmet, *Farsça-Türkçe Sözlük*, İstanbul, 2013.
- Keşîr Çend, *Risâle-yi Kemân-dârî: Okçuluk Risalesi*, (Türkçe terc. İbrahim Duman), *Şarkiyat Mecmuası*, 35, 2019, s. 59-70.
- Khorasani, Manouchehr Moshtagh, *Lexicon of Arms and Armor from Iran: A Study of Symbols and Terminology*, Tübingen, 2010.
- _____, “El arma sagrada: el combate con arco y flecha en Irán (The Sacred Weapon: Bow and Arrow Combat in Iran)”, *Revista de Artes Marciales Asiáticas*, 5/1, 2010, s. 53-76.
- Khorasani, Manouchehr Moshtagh-Bede Dwyer, “The Persian Archery Manuscript İzâh (Revelation) by Tâher Mâwarâ al-Nahrî”, *Gladius*, XXXVIII, 2018, s. 125-158.
- Latham, John D., “The Archers of the Middle East: The Turco-Iranian Background”, *Iran*, VIII, 1970, s. 97-103.
- McEwen, Edward, “Persian Archery Texts: Chapter Eleven of Fakhr-i Mudabbir’s *Âdâb al-Harb* (Early Thirteenth Century)”, *The Islamic Quarterly*, XVIII/3-4, 1974, s. 76-99.
- Muhammed Huseyn-i Burhân, *Burhân-i kâti*, II, (neşr. Muhammed Mu‘în), Tahran, 1342/1963.
- Muhammed Huseyn-i Hasanzâde, “Rezm-i ebzârâ-yi mecâzî der-Şâh-nâme”, *Kâviş-nâme (Mecelle-yi ‘İlmî-Pejûheşi-yi Dânişkede-yi Edebiyyât-i Dânişgâh-i Yezd)*, 14, 1386/2007, s. 107-138.
- Muhammed Mu‘în, *Ferheng-i Fârsî*, I, Tahran, 1381/2002.
- Nicolle, David, *The Military Technology of Classical Islam*, I, University of Edinburgh, Unpublished PhD Thesis, Edinburgh, 1982.
- ‘Omer Hayyâm-i Nişâbûrî, *Novrûz-nâme*, (neşr. ‘Alî Hasûrî), Tahran, 1343/1964.
- Rizâzâde-yi Şafak, *Ferheng-i Şâh-nâme*, Tahran, 1320/1941.
- Steingass, F., *A Comprehensive Persian-English Dictionary*, London, 1963.
- Şucâ‘u’-d-dîn Dorûd-bâşi-yi Beyhakî, *Câmi‘u’l-Hidâyet fi ‘İlmî’r-Rimâyet: Okçuluk Sanatı*, (Türkçe terc. İbrahim Duman), İstanbul, 2020.
- Tâhir-i Mâverâünnehri, “İzâh ez-Tâhir-i Mâverâünnehri”, *Risâlehâ-yi tîr-endâzî: Deh risâle der-tîr-endâzî u kemân-dârî u cengâverî*, (neşr. Mehrân Afşârî-Ferzâd Murevviçî), Tahran, 1398/2019, s. 71-111.
- Uyar, Mustafa, “*Âdâb el-Harb ve el-Şecâ'a*’ye Göre Hisar ve Kuşatma Geleneği”, *A.Ü.D.T.C.F. Tarih Araştırmaları Dergisi*, 25/40, 2006, s. 215-224.
- Yavaş, Alptekin, “Ortaçağ’ın Ölümçül Silahı Çarh ve Onun Gizemli Uçları”, *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 31, 2019, s. 259-280.

EXTENDED ABSTRACT

The *Shāhnāma* was written by Abū al-Qāsim Ferdowsī (1020 [?]) in Medieval Iran in the XI. century. The related work includes the stories of the ancient Iranian shahs and the legends of Persian culture. For this reason, the source is considered to be the national epic of Iran. In addition to Iranian legends and stories, many valuable information about the social, cultural, military and economic history of the Medieval Islamic World are given in the *Shāhnāma*. At the same time, information about medieval arms is also included in this source. The aim of this study is to discuss in detail the arrows, arrowheads, bows and quivers in the *Shāhnāma*.

In the part of the research about the bows, the words denoting bow equipment such as *kamān*, bow types such as *nāvak*, *charkh*, *charkh-e Chāchī*, *charkh-e Chīnī*, *kamān-e Chāchī*, *kamān-e Terāz*, *takhsh* and *kamān-e Turk*, bows belonging to the shahs such as *kamān-e kayān*, *kamān-e kayānī* and *kamān-e kay*, the words denoting bow equipment in a figurative sense such as *chūb*, *shākh-e gūzan*, *shīz*, *zāgh-e seyah* and *tarjumān*, and the people who use the bow such as *kaman-dār* and *nāvak-andāz* are examined. *Nāvak* was a type of bow that had been used in Iran since ancient times and had a groove to guide the arrow. The arrows of this bow would be short. *Charkh* was a type of bow that was used in the Medieval Islamic World, had different sizes and could shoot heavy arrows in parallel with the size of the bow. *Charkh-e Chāchī* symbolizes the *čarkh* bow produced in Chāch / Shāsh, which was an important bow production center in the Middle Ages and *charkh-e Chīnī* indicates the *charkh* of Chinese origin. It is estimated that the word of gold decorated *charkh* bow in the source refers to the *charkh* bows of the shahs. *Kamān-e Chāchī* indicate the bows produced in Chāch / Shāsh. The bows, made in this city, were very famous in the Medieval Islamic World. The record of *kamān-e Terāz* refers to the bows produced in Terāz in Turkestan. *Takhsh* means both bow and arrow. The arrow of this bow would be small. *Kamān-e Turk* symbolizes the Turkish bow. There are also metaphorical words denoting archery terms in the *Shāhnāma*. Some of these words symbolize bow and parts of the bow. For example; the words of *chūb*, *shākh-e gūzan*, *shīz*, *zāgh-e seyah* and *tarjumān* refer to the bow and the word of *charm* symbolizes the bowstring. The word of *qerbān* is mentioned as a bow case in the *Shāhnāma*.

In the part of the research about the arrows and the arrowheads, in the work, the words of *tīr* and *khadang* are used to indicate the arrow. *Tīr* is generally used to denote the arrow arm in Persian. *Khadang*, on the other hand, was a tree specie used in producing arrows in the Middle Ages, and it characterizes the arrow especially in literary works. Many types of arrows are mentioned in the source. For example; the records of *tīr-e nāvak*, *gāw-dom*, *tīr-e jawshan*, *kelk*, *tīr-e khadang*, *tīr-e espar*, *tīr-e mujagān*, *tīr-e charkh* and *tīr-e partāb* are in the work. *Tīr-e nāvak* was the arrow thrown from the *nāvak* bow. This arrow was very popular in the Middle Ages. *Gāw-dom* was one of the arrow types used in Iran in the past and the wound that it inflicted was quite deep. *Tīr-e jawshan* was a type of arrow that was specially thrown into the *jawshan* armour. *Tīr-e khadang* was made of *khadang* wood. It is understood from the sources that this type of arrow was mostly used in the eastern part of the Medieval Islamic World. *Tīr-e espar* was the type of arrow thrown into the shield. There is not enough information about *tīr-e mujagān*. The record of *tīr-e charkh* describes the arrow of the *charkh* bow. The word of *paykān* is used to describe the arrowhead in the *Shāhnāma*. The records of *paykān-e tīr-e khadang* and *paykān-e kelk* are mentioned as types of the arrowhead in the source. *Paykān-e tīr-e khadang* symbolizes the arrowhead attached to the arrow of *khadang*. *Paykān-e kelk* refers to the arrowhead attached to the arrow of reed. It is mentioned in the source that the word of *tarkash / terkash* as quiver and the word of *shast* as thumb ring.

Ultimately, it is thought that this study will contribute to a better understanding of the *Shāhnāma* as well as adding original information to the medieval war and arms historiography.

EKLER

Figür 1: XVII. yüzyıla ait bir *Şâhnâmeh*'den Behrâm-i Gûr'un ejderhaya ok atma tasviri, İran, Metropolitan Museum of Art (New York, ABD), nr. 1975.192.22.